

Allegorie op de vergankelijkheid van rijkdom.

Frans Francken de Jonge,
© Collectie Nationale Bank
van België.

Geld, koopkracht en levensstandaard

Wouter Ryckbosch

Toen de Gentse en Brugse wevers in 1379 onder leiding van Filips van Artevelde in opstand kwamen tegen Lodewijk van Male, Graaf van Vlaanderen, luidde dit het begin in van een oorlog die enkele jaren zou aanslepen. Pas nadat in november 1382 het Vlaamse leger bij Westrozebeke verslagen werd, eindigde de opstand (behalve in Gent, waar nog enkele jaren voet bij stuk gehouden werd). Door de overwinnaars van Westrozebeke werd een strenge politiek van repressie opgezet: vele opstandelingen werden geëxecuteerd of opgesloten, nog meer zagen hun goederen geconfisqueerd en verbeurd verklaard. Ook de goederen van Jan Claroud, een Brugse wever die de veldslag niet overleefd had, werden door de baljuw aangeslagen. Zijn schamele huisraad, waaronder een slechte kast, drie matrassen (waarvan twee gevuld met stro), een zwarte ketel, een lantaarn en enkele wollen kledingstukken, werd door de baljuw geschat op een totale waarde van 8 ponden parisis (afgekort als lb. par.). Volgens dezelfde confiscatierekeningen leek schipper Jan Van Biervliet – eveneens een Bruggeling – er heel wat warmer in te zitten. Zijn netto vermogen bedroeg weliswaar ‘slechts’ 240 lb. par., maar de waarde van zijn diverse huizen en rijkelijke huisraad zal veel hoger gelegen hebben aangezien dit nettovermogen overbleef na aftrek van niet minder dan 205 ponden groten (lb. gr.; één dergelijke pond groten kwam overeen met 12 ponden parisis¹) aan uitstaande schulden bij anderen (zelf had hij ook nog 65 lb. gr., of 780 lb. par., te goed).²

Het lijkt evident om op basis van dergelijke geschatte vermogens in een bron als deze uitspraken te doen over de materiële welstand van veertiende-eeuwse Bruggelingen. Toch is dat minder vanzelfsprekend dan het wellicht lijkt. Wat betekent een vermogen van 240 ponden parisis immers in termen van vandaag? Wat kon men ervoor kopen, wat was het waard? En hoe welvarend moeten we Van Biervliet beschouwen als we hem niet vergelijken met zijn tijdgenoot Claroud, maar met een arbeider of ambtenaar vandaag? Waren de inwoners van het laatmiddeleeuwse Brugge rijker dan wij? En hoe zouden ze zich verhouden tot, bijvoorbeeld, de drukker Daneel van Coninckborch die precies twee eeuwen later – aan de vooravond van de Val van Antwerpen – een dagloon van 21 Brabantse denieren opstreek voor zijn werk in de boekdrukkerij van Plantijn?³ Of ten opzichte van organist Joannes Lamberty die omstreeks 1750 de muziek verzorgde tijdens de misdiensten in de Sint-Martinuskerk te Aalst, en daarvoor een jaarlijks pensioen van 120 gulden ontving?⁴

De welstand van onze voorouders, hoe deze evolueerde, en hoe we deze kunnen afleiden uit de financiële gegevens die het historisch bronnenmateriaal ons zo nu en dan verschaft, dat zijn de vraagstukken die in deze bijdrage centraal staan.

- 1 Zowel de pond parisis als de pond groten Vlaams werden in die periode naast elkaar gebruikt, en komen dan ook courant voor in het overgeleverde bronnenmateriaal. Omzettingen tussen de diverse muntstelsels kunnen geraadpleegd worden in P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Gent 1984).
- 2 Beide voorbeelden uit J. De Smet, 'De repressie te Brugge na de slag bij Westrozebeke (1 december 1382-31 augustus 1384)', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 84 (1947) 104, 110.
- 3 E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960) 88.
- 4 Stadsarchief Aalst, *Oud archief stad Aalst*, inv. nr. 502, stadsrekening 1747.

Koopkracht en het reële loon: een introductie

De geschiedenis van de koopkracht is een onderwerp dat bij uitstek in de jaren 1960 en 1970 de geesten van historici wist te beroeren. Daarmee trad de economische geschiedenis eigenlijk in de voetsporen van de ontwikkelingen in de economie, waar onder invloed van John-Maynard Keynes in toenemende mate de *vraag* naar goederen en diensten als een motor van groei gezien werd, en dus niet langer enkel de veranderingen in het *aanbod* (de productie). Historici in binnen- en buitenland gingen dan ook op zoek naar manieren om de levensstandaard van brede bevolkingslagen doorheen de eeuwen te reconstrueren. Het volgen van de koopkracht van het loon doorheen de tijd bleek al snel de meest vanzelfsprekende manier om dit te doen. Eén sector in het bijzonder leende zich uitstekend tot het reconstrueren van loonevoluties op de lange termijn: de bouwnijverheid. Grote bouwwerken lieten immers heel wat boekhoudkundige documenten na waarin vaak de lonen van meester metselaars of timmerlieden, hun dienders en knechten vermeld werden. Zowel in de stadsrekeningen van de meeste Vlaamse en Brabantse steden, als in de archieven van talrijke religieuze instellingen, zijn dergelijke loonvermeldingen vanaf de late middeleeuwen relatief overvloedig terug te vinden.⁵ Bovendien werkten dergelijke metselaars, timmerlieden, schaliedekkers of dagloners doorgaans tegen een tijdlloon, vaak per (halve) dag of week, in plaats van tegen een stukloon. Van het loon van die werklieden in de bouwsector werd verondersteld dat het min of meer representatief was voor brede lagen van de werkende bevolking. Aangezien de technologische verandering binnen de bouwnijverheid beperkt bleef, kon bovendien verondersteld worden dat de waargenomen ontwikkelingen in het loonniveau het gevolg waren van evoluties in de verloning en waardering van arbeid zelf – en dus niet van een andere invulling van dat werk.

5 Grote reeksen loongegevens voor verschillende Vlaamse regio's werden gepubliceerd in de reeks: C. Verlinden (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Brugge 1959-1973). Voor Nederland bestaat: N.W. Posthumus, *Nederlandsche prijs- en loongeschiedenis* (Leiden 1943-1964).

Eén sector in het bijzonder leende zich uitstekend tot het reconstrueren van loonevoluties op de lange termijn: de bouwnijverheid.

Het verzamelen van lange loonreeksen alleen volstond echter niet om de koopkracht doorheen de tijd te kunnen volgen. Deze is immers altijd afhankelijk van de *waarde* van het geld waarin dit loon uitgekeerd werd. Om de koopkracht te achterhalen van de zestiende-eeuwse meester-metselaar die bij de bouw van Onze-Lieve-Vrouwkerk 75 Brabantse denieren per dag uitbetaald kreeg, stelt zich dus de vraag welke goederen hij zich voor dit geld kon aanschaffen. De ontwaarding van geld doorheen de tijd, net als grote regionale en tijdsgebonden verschillen in prijsniveau bepalen immers mee de waarde van het uitgekeerde loon. Dat probleem kan echter grotendeels verholpen worden door het loon uit te drukken in de hoeveelheden voedingsmiddelen die men ervoor kon krijgen. Dit noemt men het reële loon: het loon uitgedrukt in verhouding tot de prijs van datgene wat men er (hoofdzakelijk) mee koopt. Van zodra men over informatie beschikt met betrekking tot zowel lonen als prijzen kan bijvoorbeeld de hoeveelheid rogge die een vijftiende-eeuwse metselaarsknecht in Brugge met een dagloon verdiende rechtstreeks vergeleken worden met de hoeveelheid rogge die een metselaar zich kon veroorloven in zestiende-eeuwse

Antwerpen, zeventiende-eeuws Amsterdam of negentiende-eeuws Gent. Met behulp van dergelijke reële lonen wordt het aldus mogelijk om inzicht te verwerven in de evolutie van de werkelijke loonkoopkracht van de late middeleeuwen tot het heden.

Dergelijke reële loonevoluties, doorgaans voor meester metselaars of timmerlieden, en uitgedrukt in volumes rogge, liggen aan de basis van het gros van het koopkrachtonderzoek dat in België uitgevoerd werd in de jaren 1960 of 1970.⁶ Na enkele decennia zo goed als van de radar te zijn verdwenen, kreeg dergelijk levensstandaardonderzoek de laatste jaren een nieuwe impuls – en dit zowel op internationaal als op nationaal vlak. De belangrijkste inzet van die tweede generatie aan koopkrachtstudies is comparatief. Veel systematischer nog dan hun voorgangers uit de vorige eeuw, gaan economisch historici als Robert Allen op zoek naar de historische oorsprong van verschillen in levensstandaard tussen diverse regio's. Op die manier kan bijvoorbeeld expliciet gezocht worden naar het moment waarop Engeland zich – als eerst industrialiserende economie ter wereld – op het vlak van levensstandaard wist te distantiëren van de rest van het Europese continent, of zelfs van de Yangtze-regio in China of Kyoto in Japan. Gebeurde dit reeds lang vóór de negentiende eeuw, en dienen we de oorzaken van de industriële revolutie dan ook in haar lange voorgeschiedenis te zoeken, of net niet?⁷

Daarnaast maakt deze tweede generatie onderzoekers ook gebruik van enkele methodologische vernieuwingen. In plaats van de daglonen nog slechts in 'reële' termen uit te drukken door gebruik te maken van de graanprijs, wordt nu een mand met consumptiegoederen gehanteerd om het loon te corrigeren voor het prijsniveau (het zogenaamde *defleren*). Als ruwe benadering voor het consumptiepakket van een laatmiddeleeuwse of vroegmoderne loonarbeider was de roggeprijs aanvankelijk geen slechte keuze – aangezien meer dan de helft van de consumptiebesteding tot het midden van de achttiende eeuw inderdaad naar brood ging.⁸ Maar voor meer precieze schattingen is het nodig om ook rekening te houden met het prijsverloop van andere consumptiegoederen die occasioneel tot het uitgavenpatroon behoorden, zoals boter, kaas, eieren, vlees, vis, groenten, textiel, verwarming en huishuur. Indien voldoende prijsgegevens beschikbaar zijn, kan vervolgens met behulp van een gewogen index bij benadering de totale kostprijs berekend worden die nodig is om een gezin te laten overleven. Wanneer nu de prijs van deze index van consumptiegoederen (dit is een zogenaamde *Consumer Price Index*, of CPI) wordt gebruikt om het loon te *defleren*, bekomen we een veel betrouwbaarder schatting van het reële loon. Het enige wat dan nog nodig is om de koopkracht van een willekeurig loon te berekenen, is het loon en de prijsindex in een gelijke meeteenheid om zetten (zoals bijvoorbeeld grammen zilver – de onderliggende basis die in theorie de waarde van elke munt bepaalde –, of een gelijke munteenheid) en vervolgens het loon te delen door de prijsindex.⁹

De evolutie van de koopkracht

De resultaten van zowel dit 'oude' als 'nieuwe' onderzoek naar de evolutie van koopkracht van loonarbeiders zijn helder. Figuur 1 toont de evolutie van het reële loon in vier steden tussen 1300 en 1900: Londen, Antwerpen, Milaan, Valencia en Wenen. De algemene evolutie van de loonkoopkracht is opvallend: van een laag niveau aan het begin van de veertiende eeuw klimt ze naar een uitzonderlijk hoog niveau tijdens de vijftiende eeuw. Vanaf de zestiende eeuw zet zich vervolgens een geleidelijke daling in die in Milaan, Valencia en Wenen zal aanhouden tot aan het einde van de negentiende eeuw, terwijl het

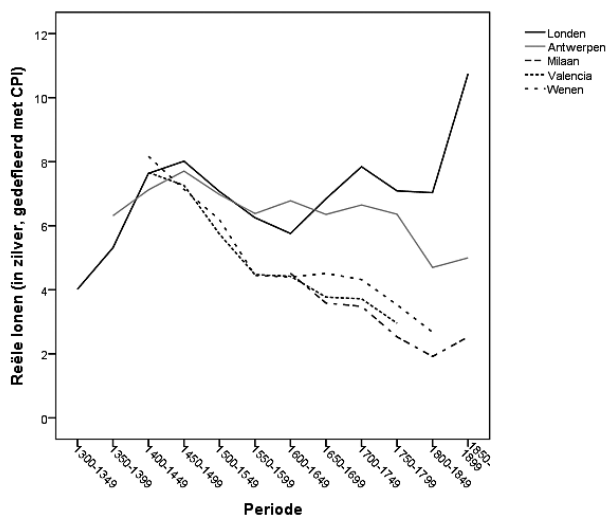
6 Scholliers, *De levensstandaard*; J.-P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles: les matériaux, les hommes* (Brussel 1977); C. Vandenbroeke, *Vlaamse koopkracht gisteren vandaag en morgen* (Leuven 1984); H. Van Der Wee, 'Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700, in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat* (Wetteren 1975) 264-78; C. Verlinden, J. Craeybeckx, E. Scholliers, 'Price and wage movements in Belgium in the sixteenth century', in: P. Burke (red.), *Economy and society in early modern Europe. Essays from Annales* (London 1972) 55-84. Recentere bijdragen tot dezelfde traditie treft men in J.-P. Sosson, C. Thiry (reds.), *Les niveaux de vie au Moyen Age: mesures, perceptions et représentations* (Louvain-la-Neuve 1999). Voor Nederland is er onder andere L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650* (Bergen 1985).

7 Deze vraag staat centraal in de diverse bijdragen in R.C. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, *Living standards in the past. New perspectives on well-being in Asia and Europe* (Oxford 2005); maar bijvoorbeeld ook in P. Parthasarathi, 'Rethinking wages and competitiveness in the eighteenth century: Britain and South India', *Past and Present*, 158 (1998) 79-109. Bovendien spelen de (comparatief gezien) hoge reële lonen een centrale rol in Allen's verklaring voor de industriële revolutie zelf, zie: R.C. Allen, *The British industrial revolution in global perspective* (Cambridge 2009); R.C. Allen, 'The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001) 411-447.

8 F. Braudel, *The structures of everyday life* (Parijs 1979) 129-133; M. Livi-Bacci, *Population and nutrition* (Cambridge 1991) 87; Scholliers, *De levensstandaard*, 174.

9 Deze gegevens, zowel de zilverconversies van lonen, als de waarde van de door Robert Allen geconstrueerde prijsindex op basis van de Antwerpse gegevens, vindt men terug op <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium>.

reële loon zich in Antwerpen op een hoger niveau zal stabiliseren, en het in Londen opnieuw stijgt vanaf de achttiende eeuw. Enkele algemene conclusies en tendensen blijken reeds duidelijk uit deze bescheiden weergave: het effect van de Zwarte Dood, die aan het begin van de veertiende eeuw de Europese bevolking decimeerde en voor meer dan een eeuw de vraag naar arbeid – en haar verloning – omhoog zou stuwen. Het is in deze periode, vanaf de tweede helft van de veertiende tot het einde van de vijftiende eeuw, dat men voor onze gebieden spreekt over de periode van de Bourgondische welvaart, of zelfs de ‘gouden eeuw van de handwerklieden.’ Met uitzondering van Londen geldt voor bijna heel Europa dat de loonkoopkracht die in de late middeleeuwen bereikt werd pas in het interbellum, begin twintigste eeuw, opnieuw werd geëvenaard. Daarnaast valt op dat het koopkrachtniveau in de late middeleeuwen weinig verschillen vertoont tussen de diverse steden. Pas vanaf de zestiende eeuw beginnen zich divergerende ontwikkelingen af te spelen, waarbij de reële lonen in Zuid- en Centraal-Europa een gestage daling inzetten, terwijl deze tendens in het Noordzeegebied grotendeels geneutraliseerd wordt.

De reële loonkoopkracht van metsersdieners in enkele Europese steden, 1300-1900.

Bron: R.C. Allen, 'The great divergence in European wages and prices from the middle ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001) 441-447.¹⁰

10 De waarden van de gebruikte lonen en CPI voor Antwerpen kunnen gevonden worden op <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium>.

In grote lijnen bevestigt de huidige stand van zaken in het levensstandaard-onderzoek een relatief 'pessimistische' visie op de vroegmoderne sociale en economische ontwikkeling. Slechts enkele uitzonderingen, zoals Antwerpen in de zestiende eeuw, Amsterdam in de zeventiende en Londen in de achttiende eeuw, schijnen in staat te zijn geweest om te ontsnappen aan de typische beperkingen van een pre-industriële economie. Overal elders lijkt de ontwikkeling van de levensstandaard tot aan de vooravond van de twintigste eeuw steeds opnieuw ten prooi te vallen aan de wetmatigheden van bevolkingsgroei en voedselvoorziening die elkaar in evenwicht houden: na de welvarende periode die volgde op de Zwarte Dood, gaat een stijging van het bevolkingsaantal vanaf de zestiende eeuw immers opnieuw hand in hand met stijgende voedselprijzen en dalende reële lonen. Voor een aangehouden stijging van het inkomen per capita blijft het voor het grote merendeel van de wereldbevolking wachten tot minstens de tweede helft van de negentiende eeuw.

De Zuidelijke Nederlanden nemen in deze ontwikkeling een enigszins aparte positie in. De reële lonen liggen tijdens de late middeleeuwen bijzonder hoog

in onze gebieden, en in Antwerpen blijven ze nog tot het einde van de zestiende eeuw op een aanzienlijk niveau – al daalden de lonen in Vlaanderen op dat moment wellicht sneller. Het is opmerkelijk dat de loonkoopkracht na de Val van Antwerpen (1585) weliswaar daalde, maar toch op een merkbaar hoger niveau gehandhaafd bleef dan in Zuid- of Centraal-Europa. Ook de zogenaamde ‘ongelukseeuw’ en de stedelijke de-industrialisering van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw zorgden klaarblijkelijk niet voor een bruuske aantasting van de loonkoopkracht van de (stedelijke) arbeiders.¹¹

Enkele nuancerings: representativiteit, arbeidsduur en consumptie

De gegevens met betrekking tot de loonkoopkracht van arbeiders in de bouwnijverheid zoals ze hierboven besproken werden, bieden het grote voordeel dat ze een helder en eenvoudig te vergelijken beeld opleveren. Door de gegevens op een eenvormige manier te verzamelen en in reële termen om te rekenen, wordt het mogelijk om sterk van elkaar verschillende periodes en plaatsen toch met elkaar te vergelijken. De betrouwbaarheid van de schattingen en de evoluties die ze te zien geven, zijn echter sterk afhankelijk van de geldigheid van enkele vooronderstellingen. Wanneer deze assumpties nader bekeken worden, blijkt de hele constructie vaak een stuk wankeler dan de stelligheid van figuur 1 liet vermoeden. Bruno Blondé en Jord Hanus wezen erop dat het reële loon van werklieden in de (publieke) bouwnijverheid niet te snel als representatief mag beschouwd worden voor de koopkracht van brede bevolkingslagen. Zo toonden ze aan dat de loonkoopkracht van werklieden in de bouwsector in ‘s-Hertogenbosch er tijdens de zestiende eeuw gevoelig op achteruit ging, maar dat deze evolutie niet opging voor de brede sociale middengroepen die de stad telde.¹² De vraag naar de representativiteit van de verzamelde loongegevens is vooral prangend als men in beschouwing neemt dat slechts een beperkt deel van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne huishoudens afhankelijk was van loonarbeid. Wat zegt die loonkoopkracht immers over zij die niet leefden van een dagloon, maar bijvoorbeeld van een stukloon? Of meer nog, wat zegt het over het deel van de actieve bevolking dat niet in loondienst werkte, maar zelf de eigen productiemiddelen bezat – zoals het merendeel van de ambachtsmeesters, zelfstandige boeren, of winkeliers die voor eigen rekening werkten.

Evenmin houden de reële loongegevens rekening met de tewerkstellingsgraad en arbeidsinput van huishoudens. Berekeningen van de loonkoopkracht zijn gebaseerd op het dagloon. Om de loonkoopkracht te schatten, wordt uitgegaan van een constante hoeveelheid geleverde arbeidsprestaties – doorgaans tussen de 250 en 270 werkdagen per jaar.¹³ Wanneer echter zou blijken dat op sommige plaatsen of in bepaalde periodes meer gewerkt werd dan in andere, dan zou de berekende loonkoopkracht een sterk vertekend beeld geven. Anderzijds houden de becijferde reële lonen evenmin rekening met het frequent voorkomen van ondertewerkstelling, die in periodes van economische crisis het verdiende jaarloon sterk kon drukken.¹⁴ Deze opmerkingen gelden niet alleen voor de arbeidsduur, maar ook voor de arbeidsparticipatie in het gezin: indien niet alleen de man, maar ook vrouw en kinderen in verschillende mate aan de arbeidsmarkt deelnamen, zou de koopkracht van het totale huishouden daardoor natuurlijk sterk beïnvloed worden. Het gaat hier niet om louter theoretische bespiegelingen. Diverse historici hebben er op gewezen dat zowel het aantal werkdagen als de participatie van meerdere gezinsleden op de arbeidsmarkt in de loop van de nieuwe tijd gevoelig toenamen. Zo werd het aantal religieuze feestdagen vanaf de middeleeuwen (en zeker vanaf de

11 Zie met betrekking tot de ‘veerkracht’ van de Zuidelijke Nederlanden ook C. Lis en H. Soly, ‘Different paths of development: capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the late middle ages and early modern period’, *Review*, 20:4 (1982) 228-238 en J. Hanus, *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of ‘s-Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2010).

12 B. Blondé en J. Hanus, ‘Beyond building craftsmen. Economic growth and living standards in the sixteenth-century Low Countries: the case of ‘s-Hertogenbosch (1500-1560)’, *European Review of Economic History*, 14:2 (2010) 179-207.

13 Scholliers schatte het aantal gewerkte dagen in zestiende-eeuws Antwerpen op maximaal 264 per jaar (Scholliers, *De levensstandaard*, 86), terwijl Allen het houdt op 250 dagen (Allen, ‘The great divergence’, 425).

14 Ook houden dergelijke schattingen geen rekening met de hypothese die stelt dat het groeiend aantal huishoudens dat afhankelijk was van de (internationale) markt voor het verwerven van hun inkomen tegelijkertijd hun onzekerheid en kwetsbaarheid ten overstaan van economische crisissen vergrootte. Zie C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980) en C. Tilly, ‘Demographic origins of the European proletariat’, in: D. Levine (red.), *Proletarianization and family history* (Orlando 1984).

reformatie) stelselmatig afgebouwd, waardoor het aantal gewerkte dagen per jaar steeg.¹⁵ Ook de arbeidsduur per dag ging waarschijnlijk de hoogte in tijdens de achttiende eeuw.¹⁶ Bovendien zorgde de verspreiding van de huisnijverheid wellicht in niet geringe mate voor een toename van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en kinderen – bijvoorbeeld in het spinnen of kantklossen.¹⁷

Deze aanwijzingen voor een stijgende arbeidsinzet per huishouden zouden impliceren dat het overwegend ‘pessimistische’ beeld dat uit de geschetste reële loonevoluties bleek, in realiteit een stijgende koopkracht per huishouden verbergt – zeker in de Nederlanden en Engeland. In ruil voor meer en langer werken, dwongen de vroegmoderne huishoudens in het Noordzeegebied dus voor zichzelf een hogere levensstandaard af. Deze hypothese, die naar voren werd geschoven door de Amerikaanse historicus Jan De Vries, staat bekend als *the industrious revolution*, of de ‘revolutie van de vlijt’.¹⁸ Hij kwam tot deze hypothese als antwoord op de vraag waarom de overwegend neerwaartse evolutie van de reële lonen in de zeventiende en achttiende eeuw toch niet verhinderde dat in grote delen van Europa in steeds grotere mate een uitgebreidere consumptiecultuur ontstond.¹⁹ Indien men de materiële cultuur van een huishouden – het aanzicht van het woonhuis, de weldaad van de kleding, de schilderijen aan de muren, het porselein op de schouw of de dagelijkse consumptie van suiker, koffie of tabak – beschouwt als een aspect van levensstandaard, dan valt inderdaad op hoe zeer dit aan verandering onderhevig was in de loop van de nieuwe tijden.

Deze consumptieveranderingen schijnen zelfs zo ingrijpend dat ze voor Engeland met grootse termen als *the great rebuilding*, *the great reclathing of* eenvoudigweg *the consumer revolution* (de consumptierevolutie) bestempeld zijn.²⁰ Ook in de Zuidelijke Nederlanden was een gevoelige uitbreiding van de huiselijke materiële cultuur te bespeuren – eerst in de steden, maar vanaf de achttiende eeuw ook op het platteland.²¹ Algemeen blijken consumenten naar het einde van het ancien régime toe zich omringd te hebben met objecten die uit minder kostbare en duurzame materialen vervaardigd waren, maar waarvan anderzijds de esthetische en modegevoelige eigenschappen een steeds grotere rol speelden. Zelfs bij een gelijke koopkracht kon de daadwerkelijke consumptie en de levensstandaard die daarmee gepaard ging dus toch aan verandering onderhevig zijn. Ook al was een veertiende-eeuws meester metselaar in Brugge qua koopkracht wellicht rijker dan zijn achttiende-eeuwse stadsgenoot met hetzelfde beroep, toch zal de levensstijl van beide grondige verschillen vertoond hebben. Laatstgenoemde woonde hoogstwaarschijnlijk in een beter verwarmd en verlicht huis met meer kamers dan zijn veertiende-eeuwse stadsgenoot en beschikte over meer stoelen, tafels, en schilderijen. Meer dan waarschijnlijk bezat hij bovendien een uitgebreid assortiment individuele borden, vorken en glazen – voorwerpen die zijn middeleeuwse voorganger wellicht vreemd zouden voorgekomen zijn. En natuurlijk kon de achttiende-eeuwse metselaar goederen consumeren die in de middeleeuwen in Brugge volstrekt onbekend waren: porselein, koffie, thee, tabak en goedkoop katoen bijvoorbeeld. Het veranderend aanbod aan consumptiegoederen en de verschuivende houding ten opzichte van consumptie en materiële cultuur oefende met andere woorden in niet geringe mate een invloed uit op de waarde van koopkracht doorheen de eeuwen.

Dit alles stemt tot nadenken over wat we precies bedoelen wanneer we spreken over ‘koopkracht’ of ‘levensstandaard.’ De invulling ervan blijkt immers afhankelijk van de voorkeuren van de tijdgenoot. Nam de levensstandaard toe of af wanneer men harder en meer ging werken (tegen een lager of gelijk loon) om meer te kunnen consumeren? En nam de levensstandaard toe of net af

15 De Vries, *The industrious revolution. Consumer behaviour and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge 2008) 87-92.

16 H.-J. Voth, *Time and work in England, 1750-1830* (Oxford 2001). Voor een inmid- delds klassieke, marxistische interpretatie, zie: E.P. Thompson, ‘Time, work-discipline and industrial capitalism’, *Past and Present*, 38 (1967) 56-97.

17 Een uitstekend overzicht in S. Ogilvie en M. Cerman, *European proto-industrialization* (Cambridge 1996).

18 De Vries, *The industrious revolution*.

19 J. De Vries, ‘Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe’, in: J. Brewer en R. Porter (reds.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1994) 84-132.

20 W.G. Hoskins, ‘The rebuilding of rural England, 1570-1640’, *Past and Present*, 4 (1953) 44-59; M. Spufford, *The great reclathing of rural England. Petty chapmen and their wares in the seventeenth century* (Londen 1984); N. McKendrick, ‘The consumer revolution of eighteenth-century England’, in: N. McKendrick, J. Brewer, J.H. Plumb (reds.), *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England* (Londen 1982).

21 Onder de talrijke studies behoren: C. De Staelen, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2007); B. Blondé en I. Van Damme, ‘Retail growth and consumer changes in a declining urban economy: Antwerp (1650-1750)’, *Economic History Review*, 63 (2010) 569-847; C. Schelstraete, H. Kintaert, D. De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woon- omstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17de en de 18de eeuw* (Nevele 1986); het themanummer rond materiële cultuur in *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988); J. Poukens en N. Provoost, ‘Respectability, middle-class material culture, and economic crisis: the case of Lier in Brabant, 1690-1770’, *Journal of Interdisciplinary History*, 42 (2011) 159-184; W. Ryckbosch, *A consumer revolution under strain. Consumption, wealth and status in eighteenth-century Aalst (Southern Netherlands)*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent en Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2012).

wanneer Europese huishoudens op steeds groter schaal brood inruilden voor (goedkopere) aardappelen, maar intussen de geneugten van koloniale goederen als koffie en tabak leerden kennen?

Indien we oordelen dat het antwoord op deze vragen er telkens weer van af hangt of een individuele consument meer vrije tijd dan wel meer materieel comfort verkiest, of een gevarieerd dieet boven de consumptie van oppeppende genotsmiddelen stelt, of een duurzame huisraad prefereert in plaats van een modegevoelige – in dat geval moeten we tegelijk ook aanvaarden dat de betekenis van de begrippen 'levensstandaard' en 'koopkracht' zelf niet vast ligt – en dus onderhevig kan zijn aan verandering doorheen de tijd. De evolutie van het reële loon zoals we het hierboven schetsten, is dus bovenal een vereenvoudiging van een complexe historische werkelijkheid waarachter belangrijke kwalitatieve verschuivingen kunnen schuil gaan.

De levensstandaard anders gemeten

Om na te gaan in welke mate de koopkracht een goede spiegel vormt voor de evolutie van de levensstandaard kan men ze ook naast andere aspecten van deze laatste leggen. Er bestaan immers heel wat alternatieve methoden om levensstandaard in het verleden te schatten. Ook de methode die vandaag het vaakst gebruikt wordt – de berekening van het Bruto Nationaal Product (BNP) per capita – werd reeds door economisch historici op middeleeuwse en vroegmoderne samenlevingen toegepast.²² Zo ook in het geval van de Zuidelijke Nederlanden, waarvoor schattingen aangeven dat het BNP per hoofd van de bevolking licht steeg in de zestiende eeuw en vervolgens relatief stabiel bleef tot aan het begin van de negentiende eeuw.²³ Pas bij de aanvang van de industriële revolutie zou een sterke stijging van het BNP zich laten voelen.²⁴ Voor zover de schattingen ons daar inzicht in verschaffen, lijken ze voor de Zuidelijke Nederlanden de dalende trend die voor de reële lonen reeds zichtbaar was niet te bevestigen. De berekening van het BNP via de methode van de 'nationale rekeningen' vereist echter een bijzonder grote hoeveelheid cijfermateriaal over de totale waarde van de geproduceerde goederen binnen een economie. Dit is informatie die voor de meeste pre-industriële samenlevingen slechts gebrekkig voorhanden is, en dus in grote mate op (zo oordeelkundig mogelijke) schattingen berust. Bovendien loopt het BNP per capita het risico om erg abstract te blijven, sterk beïnvloed te worden door het welvaren van een rijke toplaag in de economie, en in de werkelijke levensstandaard van de grote massa van de bevolking slechts weinig inzicht te verschaffen.²⁵

Een andere methode om de levensstandaard te benaderen, is die van de *antropometrie* (letterlijk: 'het meten van mensen'). De lichaamslengte van mensen verraadt immers cruciale informatie over hun gezondheidstoestand – en dan vooral wat hun voeding betreft. Uiteraard bestaan er grote individuele (erfelijke) verschillen in lichaamslengte tussen mensen, maar binnen elke groep heffen deze afwijkingen elkaar grotendeels op, zodat de gemiddelde lichaamslengte globaal genomen een goede afspiegeling vormt van de 'biologische' levensstandaard in een samenleving.²⁶ Het bronnenmateriaal dat informatie verschaft over lichaamslengte is bijzonder schaars vóór de achttiende eeuw. Vanaf dat moment vinden we lengtegegevens relatief overvloedig terug in bronnen als militielijsten, inschrijvingsregisters voor scholieren, studenten of gevangenen, of in de zogenaamde paspoorten voor reizigers en immigranten. Voor de Zuidelijke Nederlanden is het systematisch onderzoek op basis van deze bronnen nog in volle gang.²⁷ Voor de voorafgaande periode zijn we hoofdzakelijk aangewezen op archeologische vondsten die ons over de lichaamslengte kunnen inlichten.²⁸

- 22 Deze methode werd voor het eerst op grote schaal toegepast door de econoom Angus Maddison. Hij verzamelde data met betrekking tot het BNP voor zoveel mogelijk regio's, vanaf het begin van onze tijdrekening tot nu. Een collectief van collega's en gelijkgestemde onderzoekers zette na zijn overlijden dit werk voort. Het resultaat daarvan – inclusief een up-to-date gebrachte databestand met alle recentste BNP-schattingen (onder 'publications', dd. 31 januari 2013) – is te raadplegen op <http://www.ggdcc.net/maddison/>.
- 23 J. Blomme, H. Van Der Wee, 'The Belgian economy in a long term historical perspective: economic development in Flanders and Brabant, 1500-1812', in: A. Maddison, H. Van Der Wee (reds.), *Economic growth and structural change. Comparative approaches over the long run* (Milaan 1994) 77-96; J.-L. Van Zanden, 'Early modern economic growth: a survey of the European economy 1500-1800', in: M. Prak (red.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe 1400-1800* (Londen 2001) 69-87; J.L. Van Zanden, *The long road to the industrial revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800* (Leiden 2009) 241.
- 24 E. Buyst, J.-P. Smits, J.-L. Van Zanden, 'National accounts for the Low Countries, 1800-1990', *Scandinavian Economic History Review*, 42 (1995) 53-76.
- 25 Een interessante bijdrage over de verschillen tussen het reële loon en het BNP per capita, is: L. Angeles, 'GDP per capita or real wages? Making sense of conflicting views on pre-industrial Europe', *Explorations in Economic History*, 45 (2008) 147-163.
- 26 Een algemene introductie in R.H. Steckel, 'Stature and the standard of living', *Journal of Economic Literature*, 33 (1995) 1903-1940.
- 27 I. Devos, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen. 18de-20ste eeuw* (Gent 2006). Een eerste gebruik van dit bronnenmateriaal in: C. Vandenbroeke, 'De keurlingenlijsten als sociaal-demografische meter', *De Leiegouw* 23 (1981) 235-273; F. Roosemont, 'De waarde van militieregisters in het sociaal-demografisch onderzoek: test-case, de provincie Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 27 (1988) 416-418. Interessant zijn ook de licentiaatsthesisen hierover die ingediend werden aan de Universiteit Gent: G. De Cooman, *De levensstandaard in Oost-Vlaanderen in de 18de en eerste helft van de 19de eeuw op basis van antropometrische indicatoren*, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2001); N. De Bondt, *De levensstandaard in Oost- en West-Vlaanderen in de achttiende eeuw op basis van antropometrische indicatoren*, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2006); E. Depauw, *De lichaamslengte*

Wanneer men de schaarse gegevens die voor handen zijn samen legt, bekomt men (opnieuw) een weinig optimistisch beeld van de ontwikkeling van de levensstandaard sinds de middeleeuwen. De gemiddelde lichaamslengte zou immers langzaam - maar gestaag - gedaald zijn. Van een gemiddelde van 1,76 m (voor mannen) in de Romeinse periode, naar 1,73 m in de vroege middeleeuwen, tot 1,71 m in de dertiende en veertiende eeuw. Tussen de vijftiende en achttiende eeuw zou de gemiddelde lichaamslengte op ongeveer 1,69 m gelegen hebben. Zelfs in de eerste fase van de industrialisatie keerde deze negatieve tendens niet – wel integendeel. In Vlaanderen lag de gemiddelde lichaamslengte (voor mannen) aan het begin van de negentiende eeuw rond 1,63 m, en daalde dit tot 1,58 m rond het midden van de eeuw. Het oordeel van de historische antropometrie over de (biologische) levensstandaard van onze voorouders is somber. Niettegenstaande de Bourgondische welvaart en hoge loonkoopkracht van de vijftiende eeuw, ongeacht het grote internationale belang van de Antwerpse haven in de zestiende eeuw, en onverminderd door de vroege en snelle industrialisatie van de negentiende-eeuwse Vlaanderen, lijkt de gemiddelde levensstandaard er vóór het einde van de negentiende eeuw alleen maar op achteruit te zijn gegaan. Een verklaring voor deze paradox moet er mogelijks in gezocht worden dat economische groei vóór de moderne tijd bijna steeds hand in hand ging met overbevolking, vervuiling, een grote (en groeiende) ongelijkheid en het uithollen van diverse mechanismen voor sociale bescherming.²⁹

Geld en de krediet economie

De voorgaande nuancerings maken ons ervoor beducht al te snel grote conclusies te trekken uit het vergelijken van het koopkrachtniveau tussen verschillende plaatsen of tijdstippen. Het evalueren van welvaart in het verleden is immers zelden vanzelfsprekend – ook niet wanneer we daar gesofistikeerde technieken toe gebruiken (zoals het berekenen van reële lonen met behulp van een geavanceerde *consumer price index*). De betekenis van iemands koopkracht stond nooit los van de veranderende mogelijkheden tot consumptie die in een samenleving denkbaar waren, noch van de verschuivende context in sociale ongelijkheid, leefmilieu of ecologie. Ook de sociale en culturele context waarbinnen koopkracht en geld betekenis kregen, verdient daarbij enige aandacht. Vandaag de dag beschouwen we koopkracht quasi vanzelfsprekend als een kwestie van geld. Voor ons is *geld* bij uitstek het middel om koopkracht te verwerven, overleving te garanderen en welstand te verhogen. Vandaar natuurlijk onze interesse in het loon van een zestiende-eeuws metselaar, drukker of timmerman in Antwerpen, of het vermogen van een arme wever of welvarende schipper in het middeleeuwse Brugge. Toch is het niet zo vanzelfsprekend om geld en koopkracht met elkaar gelijk te stellen wanneer we kijken naar samenlevingen uit het verleden.

Heel wat archieven bevatten een overvloed aan bronnen die financiële gegevens bevatten – zoals staten van goed, stads- of kerkrekeningen, belastinglijsten, handelsregisters, schepenregisters, testamenten, huishoudjournalen of landboeken. Nochtans staat deze overdaad aan gegevens in verband met prijzen, lonen, schulden, vermogens of nalatenschappen in schril contrast met de hoeveelheid contant geld die ook daadwerkelijk de geldbeugels vulde of van hand tot hand ging. De geldsommen die we in de meeste archiefbronnen terug vinden, werden uitgedrukt in rekenmunten, zoals de pond groten Vlaams, pond parisis, of gulden.³⁰ Deze rekenmunten waren in de vroege middeleeuwen ontstaan als systemen om vaste hoeveelheden munten (de Romeinse denieren) te tellen, maar werden na verloop van tijd zelfstandig gebruikt voor het uitdrukken van zo goed als alle boekhoudkundige of financiële transacties.³¹ De waarde

van gevangenen. Een antropometrische studie. Casus: de Centrale Gevangenis van Gent, 1832-1840, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2012).

28 Een overzicht voor de Nederlanden vindt men in: G.J.R. Maat, 'Two millennia of male stature development and population health and wealth in the Low Countries', *International Journal of Osteoarchaeology* 15 (2005) 276-290.

29 Zie ook B. Van Bavel, *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010). Kritiek op deze argumentatie werd geleverd in J. Hanus, 'Economic growth and living standards. A comment on Bas van Bavel's *Manors and Markets*', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:2 (2011) 78-89.

30 1 pond = 20 schellingen = 240 denieren of groten.

31 P. Spufford, *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988) 411-414.

van al het *concrete* baar geld, de zogenaamde betaalmunten, werd vervolgens ingepast in dit overkoepelende systeem van rekenmunten. Elke in rekenmunten uitgedrukte waarde (bijvoorbeeld één lb. gr. Vl.) kon worden betaald met om het even welke combinatie van zilveren of gouden betaalmunten die met deze theoretische waarde overeen kwam. Er bestond dus niet zoiets als een specifiek muntstuk voor één pond, of één schelling groten.

De geldtransacties die we in de archiefbronnen tegenkomen, vormden dus in zekere zin een afzonderlijke wereld, die los stond van het reële geld dat in de vorm van zilver- en goudmunten in de economie circuleerde. Vermits dergelijke betaalmunten alles behalve in overvloed aanwezig waren doorheen de middeleeuwen en vroegmoderne periode, betekent dit dat het merendeel van dergelijke transacties of sommen zich zelfs nooit in contante vorm manifesteerde. De geconfisqueerde Brugse boedels na de slag bij Westrozebeke (1382) die we in de inleiding vermeldden, spreken in dat verband boekdelen. Van de 281 bewaarde boedels maakte slechts één melding van de aanwezigheid van contant geld.³² Wel hadden zo goed als alle huishoudens schulden die hen toekwamen, of die zij nog verschuldigd bleven – of (meestal) beide. Ook voor de nieuwe tijd, een periode waarvoor we over veel vollediger boedelbeschrijvingen beschikken, blijkt van een veralgemeend geldbezit geen sprake. Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw bleek slechts net iets meer dan de helft van de Antwerpse (54 procent) en Aalsterse (52 procent) huishoudens die een staat van goed na liet contant geld in huis te hebben.³³ Op het platteland lag dit percentage nog heel wat lager: 27 procent in een dorp als Ardoos bijvoorbeeld, en slechts 23 procent in het Land van Aalst.³⁴ Net als in het middeleeuwse Brugge hadden opnieuw nagenoeg alle huishoudens schulden – zowel ten laste als in bate.

Krediet was dan ook de voornaamste manier waarop huishoudens konden omgaan met het tekort aan edel metaal en betaalmunten in de economie. Heel wat economische transacties, van het kopen van een brood, over het betalen van een doktersbezoek, tot het uitbetaald krijgen van een loon voor gepresteerd werk, gebeurden systematisch op basis van krediet. In een lokale economie konden schulden elkaar na verloop van tijd opheffen, of op een later tijdstip gerecupereerd worden. Vaak volstond het om eens per jaar een afrekening te maken en de wederzijdse schulden te vereffenen. Deze inbedding van economische transacties in kredietrelaties heeft ook belangrijke implicaties voor de problematiek van koopkracht. In een samenleving waarin men hoofdzakelijk consumeerde, handelde en investeerde op krediet, speelde niet enkel iemands financiële slagkracht, maar ook zijn of haar *vertrouwen* en *kredietwaardigheid* een grote rol. In de middeleeuwse en vroegmoderne economie werd koopkracht nooit uitsluitend bepaald door het loon dat men verdiende of het vermogen dat men bezat, maar tevens door de sociale relaties die men onderhield en de reputatie die men genoot binnen de (lokale) gemeenschap – voor het merendeel van de dagdagelijkse economische transacties waren het immers deze zaken die in eerste instantie als pasmunt golden.³⁵ Wanneer we, zoals aan het begin van dit artikel, koopkracht en levensstandaard enkel en alleen reconstrueren door middel van financiële gegevens, dreigen we dus voorbij te gaan aan enkele fundamentele eigenheden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne economie.

32 De Smet, 'De repressie', 104.

33 Ryckbosch, *A consumer revolution*, 169; H. Deneweth, 'A fine balance. Household finance and financial strategies of Antwerp households, 17th-18th century', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 8:4 (2011) 15-43.

34 J. Verfaillie, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent (Gent 2005) 80; H. Van Isterdael, 'Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen', in: *Les structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les pays limitrophes (XIIe-XIXe siècle)* (Brussel 1988) 253.

35 C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England* (Houndmills 1998). Geen wonder dat filosofen tijdens de Verlichting geld als een middel tot persoonlijke bevrijding zagen: D. Valenze, *The social life of money in the English past* (Cambridge 2006).